PEDAGOGIKA

BARBORA ČERVENKOVÁ

Rozvoj komunikačních a jazykových schopností

U DĚTÍ OD NAROZENÍ DO TŘÍ LET VĚKU

Asociace klinických logopedů ČR

AKL

GRADA®

PEDAGOGIKA

GRADA®

PEDAGOGIKA

BARBORA ČERVENKOVÁ

Rozvoj komunikačních a jazykových schopností

U DĚTÍ OD NAROZENÍ DO TŘÍ LET VĚKU

Asociace klinických logopedů ČR

AKL

GRADA

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy
Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude ***trestně stíháno****.*

Mgr. Barbora Červenková

ROZVOJ KOMUNIKAČNÍCH A JAZYKOVÝCH SCHOPNOSTÍ u dětí od narození do tří let věku

Autorka:
Mgr. Barbora Červenková

Recenzentka:
Mgr. Linda Doleží, Ph.D.

Vydání odborné knihy schválila Vědecká redakce nakladatelství Grada Publishing, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2019
Návrh a zhotovení obálky Antonín Plicka
Fotografie na obálce Jaroslav Gregor

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, Praha 7
jako svou 7208. publikaci
Odpovědná redaktorka Mgr. Viola Těšínská
Sazba a zlom Antonín Plicka

Počet stran 216
1. vydání, Praha 2019
Vytiskla Tiskárna v Ráji, s.r.o., Pardubice

Tato kniha vychází s podporou Asociace klinických logopedů ČR.

Názvy produktů, firem apod. použité v knize mohou být ochrannými známkami nebo registrovanými ochrannými známkami příslušných vlastníků, což není zvláštním způsobem vyznačeno.

ISBN 978-80-271-2786-3 (ePub)
ISBN 978-80-271-2785-6 (pdf)
ISBN 978-80-271-2054-3 (print)

Obsah

Úvod **7**

1 Struktura **9**

2 Východiska **10**
2.1 Longitudinální výzkum přirozené komunikace dítěte s blízkým dospělým 11

3 Oblasti použití **19**

4 Stadium předřečového vývoje **25**
4.1 Obecná charakteristika preverbálního vývoje dítěte v období 0–12 měsíců věku 30
4.2 Komunikace přirozenými znaky a gesty 42
4.3 Cíle terapie ve stadiu předřečového vývoje a náměty k aktivitám 48
4.4 Kdy odeslat dítě k odborníkovi – klinické znaky možné komunikační poruchy 73
4.5 Kazuistika z klinicko-logopedické praxe 76

5 Stadium jednoslovných výpovědí **78**
5.1 Obecná charakteristika řeči zdravého dítěte v období 12–18 měsíců věku 82
5.2 Komunikace přirozenými znaky a gesty 87
5.3 Cíle terapie ve stadiu jednoslovných výpovědí 94
5.4 Kdy odeslat dítě k odborníkovi – klinické znaky možné komunikační poruchy 101
5.5 Kazuistika z klinicko-logopedické praxe 102

6 Stadium dvouslovných výpovědí **104**
6.1 Obecná charakteristika řeči zdravého dítěte v období 18–24 měsíců věku 107
6.2 Komunikace přirozenými znaky a gesty 113
6.3 Cíle terapie ve stadiu dvouslovných výpovědí 115
6.4 Kdy odeslat dítě k odborníkovi – klinické znaky možné komunikační poruchy 122
6.5 Kazuistika z klinicko-logopedické praxe 123

7 Stadium holých vět a prvních trojslovných výpovědí **125**
7.1 Obecná charakteristika řeči zdravého dítěte v období 24–28 měsíců věku 128
7.2 Využití gest pro stimulaci produkce předložek 136
7.3 Cíle terapie ve stadiu holých vět a prvních trojslovných výpovědí 139
7.4 Kazuistika z klinicko-logopedické praxe 148

8 Stadium čtyřslovných výpovědí s rozvitou přísudkovou částí **150**
8.1 Obecná charakteristika řeči zdravého dítěte v období 28–30 měsíců věku 152
8.2 Využití gest pro stimulaci slovní produkce a porozumění 157
8.3 Cíle terapie ve stadiu čtyřslovných výpovědí s rozvitou přísudkovou částí 159
8.4 Kazuistika z klinicko-logopedické praxe 164

9 Stadium souvětí **167**
9.1 Obecná charakteristika řeči zdravého dítěte v období 30–36 měsíců věku 170
9.2 Využití gest k podpoře myšlení 177
9.3 Cíle terapie ve stadiu souvětí 179
9.4 Kdy odeslat dítě k odborníkovi – klinické znaky možné komunikační poruchy 186
9.5 Kazuistika z klinicko-logopedické praxe 187

10 Závěr **190**

Příloha 1 **193**

Příloha 2 **194**

Seznam použité literatury **196**

Slovníček pojmů a zkratek **203**

Rejstřík **206**

Souhrn **210**

Summary **212**

Úvod

Kniha je určena všem, kdo pracují s dětmi, jejichž vývoj řeči se opožďuje nebo je narušen. Tedy klinickým logopedům, logopedům, studentům, ale také zvídavým rodičům, kteří cítí, že s vývojem řeči jejich dítěte není vše úplně v pořádku. Obsahuje podrobný popis vývoje řeči typicky se vyvíjejících dětí od narození do tří let věku z hlediska obsahové, formální i pragmatické stránky řeči.

Odborníci opakovaně vedou diskuze o potřebnosti prevence a rané intervence u dětí mladších tří let, jejichž vývoj řeči se opožďuje. Jinak na problém nahlížejí lékaři, kliničtí logopedové a laická veřejnost. Mnoho odborníků – lékařů, se kterými se rodič takového dítěte setká – doporučuje dítě sledovat a vyčkat. Všeobecně je rozšířen názor, že pokud dítě do tří let věku nemluví, jde jen o širší pásmo vývojové normy. Rodiče, kteří konzultují s rodinnými příslušníky a známými obavu, že se vývoj řeči jejich dítěte opožďuje, často slýchají odpovědi typu „Dej mu čas, je to kluk", „Začne mluvit, až to bude potřebovat", „Neboj, on se rozmluví", „Einstein taky do tří let nemluvil". Rodiče, které daný stav znepokojuje, potom cítí zmatek, odmítnutí, vztek, vinu a frustraci. Přitom studie ukazují, že obavy rodičů jsou v tomto případě zřídkakdy neopodstatněné. Tyto děti potom často zůstávají bez jakékoli intervence či terapie a ke klinickému logopedovi se dostávají až v předškolním věku. Pokud však není narušení vývoje řeči rozpoznáno včas, vzniká riziko progredování poruchy řeči a narušení psychického vývoje. Děti, kterým nebyla včas poskytnuta raná intervence, mají zvýšené riziko akademického neúspěchu, sociálního odmítnutí, problematického chování, nízkého sebevědomí, vzniku úzkostných poruch, delikvence, ale také sebevražedného chování.

Stejně jako není náhodný posturální vývoj dítěte a vývoj orálně motorických dovedností, není náhodný ani vývoj obsahové stránky řeči. Všeobecně platné vývojové principy osvojování si řeči včetně vnitřní předvídatelné posloupnosti vývoje popisuje vícero autorů (Lechta, 1990; Bloom, 2015; Owens, 2016). Pokud chceme identifikovat, co je ve vývoji řeči dítěte abnormální, musíme mít alespoň základní povědomí, jak vývoj řeči probíhá u typicky se vyvíjejících dětí. Každá lidská bytost je jedinečná, proto variace toho, co a kdy má a nemá dítě umět, jsou značně široké. Podle Kapalkové (2009) dosáhne jen každé druhé dítě ve vhodný čas vývojových mezníků platných pro řeč, popsaných v odborné literatuře. Pokud však dítě nesplňuje několik vývojových mezníků za sebou a vývoj jeho řeči stagnuje delší dobu, je to znakem toho, že se „něco" děje a je potřeba to prozkoumat, porozumět příčinám a začít vznikající problém řešit.

V české odborné literatuře dosud není k dispozici ucelená publikace, která by na základě výsledků longitudinálních výzkumů důkladně mapovala celé období raného vývoje řeči česky mluvících dětí. Dostupné informace jsou zatím stále víceméně kusé. Cílem této knihy je tedy shrnout informace z různých lingvistických a psycholingvistických statí,

které pojednávají o raném vývoji řeči, a současně nabídnout náměty k činnostem, jež mohou řečový vývoj podněcovat a podporovat. Nabídnout tedy klinickým logopedům, logopedům i rodičům dostatečně ucelené informace, aby se mohli snadno zorientovat ve vývoji řeči dětí.

Literatura:

BLOOM, Paul. (2015) *Jak se děti učí významu slov*. Přeložil Jan CHROMÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. 294 s. ISBN 978-80-246-3095-3.

KAPALKOVÁ, Svetlana. (2009) *Vývin reči*. In: KEREKRÉTIOVÁ, Aurélia a kol. Základy logopédie. Bratislava: Univerzita Komenského, 2009. s. 96–112. ISBN 978-80-223-2574-5.

LECHTA, Viktor. (1990) *Logopedické repetitórium: teoretické východiská súčasnej logopédie, moderné prístupy k logopedickej starostlivosti o osoby s narušenou komunikačnou schopnosťou*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1990. 278 s. ISBN 80-08-00447-9.

OWENS, Robert E. (2016) *Language development: an introduction*. 9th ed. Boston: Pearson, 2016. 642 s. ISBN 978-0-13-381036-3.

1 Struktura

Monografie je rozčleněna do kapitol věnovaných stadiu předřečového vývoje, stadiu jednoslovných výpovědí, stadiu dvouslovných výpovědí, stadiu holých vět a prvních trojslovných výpovědí, stadiu čtyřslovných výpovědí s rozvitou přísudkovou částí a stadiu souvětí.

Každá kapitola obsahuje nejprve stručné shrnutí informací o daném vývojovém stadiu řeči. Následuje podkapitola nazvaná *Obecná charakteristika*. Je již podrobnější a obsahuje informace o gramatických, sémantických a syntaktických kategoriích obsažených v každém jednotlivém stadiu vývoje řeči.

Podkapitola *Komunikace přirozenými gesty a znaky* obsahuje informace o vývoji použití gest a znaků u dětí a rovněž konkrétní doporučení, jak používat neverbální komunikaci v různých fázích vývoje dítěte.

Poté následuje podkapitola s názvem *Cíle terapie*, obsahující informace o komunikačních strategiích a cílech vhodných pro každé stadium vývoje řeči na základě vývojového modelu Margaret Laheyové.

Kapitola *Cíle z hlediska použití* zahrnuje náměty aktivit a komunikačních strategií pro terapeuty a rodiče k rozvoji pragmatické stránky řeči. Jsou-li správně a důsledně používány, stimulují funkční využití řeči dítěte. Obsahují konkrétní doporučení, jak podporovat sociální interakci a komunikaci dětí s rodiči a vrstevníky. Kapitola definuje konkrétní cíle, jejichž rozvoj je pro dané vývojové stadium sociálně nejpřínosnější.

Kapitola C*íle z hlediska obsahu* vymezuje konkrétní seznam činností, jež pomáhají budovat sémantické povědomí dítěte, tedy povědomí o významu slov. To je budováno posilováním jeho povědomí o prostředí, vazbách a souvislostech, jež toto prostředí zahrnuje. Má pomoci dítěti rozpoznat, jakou zprávu chce sdělit, a usnadnit mu výběr konkrétních znaků (slov) tak, aby tlumočily zamýšlený obsah jeho sdělení. Tohoto cíle je dosahováno prostřednictvím aktivit podporujících a rozvíjejících srovnávání, seskupování, třídění a řazení předmětů podle daných kritérií s postupně vzrůstajícím stupněm obtížnosti.

Cíle z hlediska formy potom vymezují, které konkrétní gramatické a syntaktické kategorie je vhodné v každém vývojovém stadiu posilovat, aby došlo k co nejplnohodnotnějšímu vyjádření.

Kapitola *Kdy odeslat dítě k odborníkovi – klinické znaky možné komunikační poruchy* obsahuje souhrn varovných signálů, které mají rodičům pomoci k rozhodnutí, zda je na místě vyhledat odbornou pomoc. Shrnutí varovných signálů je zařazováno s odstupem dvanácti měsíců věku, proto chybí v kapitolách sedm a osm.

Kapitola *Kazuistika z klinicko-logopedické praxe* popisuje konkrétní činnosti, které byly aplikovány při individuální logopedické terapii.

2 Východiska

Osvojování si jazyka v jeho raných fázích je komplexní jev, a proto se pro získání co nejucelenějších informací o něm jako nejvhodnější logicky jeví tzv. interdisciplinární přístup. Mezi základní obory, které se tímto tématem zabývají a jež přinášejí nosné informace, patří vedle psychologie i lingvistika, popř. psycholingvistika. Jako první se toto téma snažili uchopit badatelé z oborů psychologie či pedagogiky.[1] Logopedické monografie se obvykle soustřeďují spíše než na popis obvyklého vývoje na definování odchylek od vývoje a na jejich diagnostiku a následnou terapii.[2]

V české jazykovědě nepatří raná stadia osvojování si jazyka k tématům centrálním. První práce věnované osvojování si češtiny vznikly před čtyřiceti i více lety.[3] Dosud byly publikovány spíše jednotlivé studie a pouze ojediněle rozsáhlé odborné monografie např. autorky Saicové Římalové (2013).

V současnosti se tématu osvojování si jazyka systematicky věnují Smolík (2002; 2006; 2007), Smolík a Seidlová Málková (2014), Seidlová Málková a Smolík (2014), Kadlecová a kol. (2014) a Doleží (2009; 2014; 2017). Centrem zájmu těchto autorů jsou však spíše studie zaměřené na děti v předškolním či školním věku.

Vývojové období od narození do cca tří let věku je prakticky mimo zájem českých lingvistů. Proto věnujeme zvýšenou pozornost pracím zahraničním, a to obzvláště slovenských autorů, které mohou být pro českou lingvistiku zásadní inspirací.

Teoretickým východiskem pro knihu *Rozvoj komunikačních a jazykových schopností u dětí od narození do tří let věku* byly zejména odborné zahraniční publikace.

Základní monografií je především jazykově deskriptivní vývojový model řeči obsažený v knize Margaret Laheyové *Language disorders and language development*. Obsahuje cenné informace o obecných zákonitostech jazykového vývoje.

---

1 Známé jsou starší práce F. Čády, V. Příhody, M. Sováka či novější práce M. Vágnerové, L. Šulové nebo J. Langmeiera s D. Krejčířovou.

2 Např. práce E. Škodové a I. Jedličky, D. Kutálkové, B. Housarové, I. Bytešníkové či K. Neubauera.

3 Fonetice a fonologii raných dětských projevů se věnoval a detailně ji analyzoval K. Ohnesorg (např. 1948a; 1948b; 1959). Morfologii a syntax zkoumala J. Pačesová (např. 1968; 1975), inovativní je i pohled O. Šoltyse (1986). Fonetikou i gramatikou se zabýval také R. Jakobson (1969). Přesto, že jsou tyto studie nepochybně kvalitní a vzhledem k době vzniku unikátní, jsou jednoznačně ovlivněny tehdejší podobou lingvistiky. Současná lingvistika se snaží přizpůsobit použitý aparát specifikám raných dětských projevů, viz. např. jedinečná publikace Saicové Římalové (2013), která je průkopnickou prací, jež se snaží vymezit specifický inovativní přístup ke zkoumání osvojování si raných stadií řeči dítěte. Tyto původní práce ke specifikám raných dětských projevů primárně nepřihlížejí a pro jejich analýzu využívají přístup, který je charakteristický srovnáváním dětské mluvy s řečí dospělých.

Konkrétní informace o jazykových kategoriích, které se objevují v raných stadiích vývoje řeči, byly čerpány z výzkumu vývoje dětské řeči probíhajícího na Slovensku,[4] především z dizertační práce (Fečková-Kapalková, 2002) nebo ze stati K. Podhajecké *Sémantické kategórie predmetnosť a činnostnosť v ranej ontogenéze reči dieťaťa* (Podhajecká, 2009), či z práce *Komparatívny výskum detskej lexiky* (Ondráčková, 2010) a z knihy *Jak mluvit s dětmi od narození do tří let* (Horňáková a kol., 2009). Dále byly využity informace z knihy kolektivu autorek vedeného S. Kapalkovou *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku* (Kapalková a kol., 2010) a rovněž ze studie českých psycholingvistů K. Votavové a F. Smolíka *Diagnostika rané slovní zásoby rodičovskými dotazníky: přehled a pilotní studie* (Votavová a Smolík, 2010) a také ze studií zahraničních psycholingvistů, knihy P. Blooma *Jak se děti učí významu slov* (Bloom, 2015), knihy J. Průchy s názvem *Dětská řeč a komunikace* (Průcha, 2011) a z dalších prací, které se zabývají vývojem osvojování si jazyka u dětí, a také z dotazníku pro diagnostiku jazykového vývoje ve věkovém rozmezí 16–30 měsíců se zkráceným názvem *DOVYKO II.* (Smolík a kol., 2017).

Protože z objektivních důvodů není možné vycházet z longitudinálního kvantitativního systematického výzkumu, jenž by na základě vědeckých metod komparativně hodnotil celé období vývoje osvojování si gramatických kategorií česky mluvícími dětmi do věku tří let, využíváme informací získaných z vlastního longitudinálního kvalitativního výzkumu.

2.1 Longitudinální výzkum přirozené komunikace dítěte s blízkým dospělým

Jazyková kompetence podle Laheyové (1988) zahrnuje interakci všech komponent (obsahu, formy i použití). Jazykově deskriptivní model Margaret Laheyové (1988) přináší cenné informace o pragmatice raných dětských projevů. Vysvětluje příčiny, které děti vedou k naslouchání a komunikaci. I přes odlišnost anglického a českého jazyka lze podle našeho názoru mnohé informace v praxi účelně použít.

Osvojování si sémantiky neboli obsahových kategorií řeči do hloubky rozpracovávají výzkumy, které dlouhodobě probíhaly na Slovensku. Jedná se o inovativní přístup, který ke zkoumání dětské řeči přistupuje komplexně a otevírá nám naprosto nové obzory. Lze předpokládat, že obsahové kategorie v řeči českých a slovenských dětí nebudou

[4] V dalším textu jsou uvedené příklady vět, citované z prací slovenských autorů, vždy překladem ze slovenského jazyka. Je tomu tak pro usnadnění a lepší orientaci v textu určeném především logopedům, nikoli lingvistům.

významněji variovat, a to díky podobnosti těchto dvou flektivních jazyků. Proto lze z výsledků těchto výzkumů vycházet.

Forma jazykového systému je tvořena třemi základními jazykovými rovinami. Zvukovou stránkou se zabývá fonetická rovina, tvarovou morfologická rovina a skladební syntaktická rovina. Fonetickou rovinou a vývojem výslovnosti se zabývá mnoho autorů a toto téma je v odborné literatuře bohatě zastoupeno, proto není předmětem této knihy. Model Laheyové (1988) nelze plně aplikovat na podmínky českého jazyka z hlediska formy kvůli zásadním rozdílům v morfologii a syntaktickým odlišnostem českého a anglického jazyka. Před deseti lety výzkum osvojování si gramatiky českými dětmi zcela absentoval, nyní již existuje první dotazník vývoje komunikace *DOVYKO II*.

2.1.1 Výzkumné cíle

K základním cílům výzkumu dětské řeči patří mj. popis vývoje jazykových schopností. V našem případě se zaměříme velmi úzce na osvojování si gramatických kategorií dítětem od osmnácti měsíců do tří let věku. Z historického hlediska se největší pozornost věnovala fonetické rovině řeči. Aktuálním trendem je rozvoj komplexní jazykové a komunikační kompetence dítěte. Protože klinickým logopedům či logopedům informace o posloupnosti osvojování si gramatického systému jazyka citelně chybějí, je naším cílem jim v tomto ohledu nabídnout dostatek informací, aby logopedická terapie mohla být pojímána komplexně. Informace, které v odborném tisku chybějí, tedy doplňujeme z vlastního výzkumu.

Výsledky výzkumů jsou vždy ovlivněny volbou metodologických postupů. Škála technik, které lze k tomu záměru využít, je poměrně široká a sahá od vysokostrukturovaných testů po nízkostrukturované kvalitativní hodnocení komunikačního chování dětí v přirozeném kontextu. Vysokostrukturované techniky (testy) je obtížné adaptovat pro zkoumání osvojování si gramatiky dítětem ve stadiu raného vývoje řeči; důvodem je především možný a do jisté míry pravděpodobný nezájem malých dětí o předkládané úlohy. Děti do tří let se obvykle řídí vlastní vnitřní motivací a ta se s předkládanými úlohami/instrukcemi nemusí shodovat. Rizikem dotazníkových šetření je limitovaná schopnost rodiče uvědomit si, zda dítě daný gramatický jev opravdu užívá, a pokud ano, tak s jakou frekvencí. Gramatické jevy obvykle nejsou rodiči při rozhovoru s dítětem analyzovány. Vzniká tak riziko, že je rodič může přehlédnout či odpovídat na otázky dotazníku intuitivně, nikoli s plným a přesným vědomím o výskytu gramatického jevu v řeči dítěte.

Oproti tomu nízkostrukturovaný typ pozorování a hodnocení, konkrétně dlouhodobé pozorování a analýza spontánních projevů dítěte výzkumníkem, který se cíleně soustředí na výskyt a vývoj použití gramatických jevů dítětem, představuje flexibilnější přístup vhodný pro raná stadia osvojování si řeči. Umožňuje přizpůsobit se momentálnímu naladění, schopnostem a zájmům dítěte, kdy dítě může být iniciátorem rozhovoru,

a tedy není omezováno volbou tématu dospělou osobou. Ideální je, pokud pozorování probíhá v přirozeném prostředí dítěte v rámci různých situačních kontextů. Podle Owense (2016) se některé jazykové elementy nemusí v rámci úzce vymezeného časového rozmezí, ve kterém výzkumník přichází do kontaktu s dítětem, po dobu konverzace objevit, protože se v komunikaci dítěte vyskytují s malou frekvencí či proto, že jim neodpovídal aktuální jazykový kontext. Podle našeho názoru opravdu ucelenou informaci o vývoji osvojování si gramatiky dítětem do tří let věku je možné získat souvislým každodenním pozorováním dítěte v jeho přirozeném prostředí.

2.1.2 Popis výzkumného souboru a metod

Vlastní dlouhodobý kvalitativní výzkum obsažený v této monografii využívá nízkostrukturované techniky (analýzu spontánní produkce). Je založen na každodenním, longitudinálním sledování přirozené komunikace dvou dětí (synů) s dospělým (jejich matkou). Využita byla metoda případové studie, jejímž cílem je získat komplexní obraz vývoje osvojování si gramatických jevů dítětem od narození do tří let. V rámci výzkumů věnovaných osvojování si dětské řeči bývá metoda případové studie obvyklou volbou. Benefitem případové studie je možnost velmi detailně poznat repertoár komunikačních prostředků dítěte v co největší úplnosti.

Mnoho lingvistů aplikuje Piagetův výklad obecných zákonitostí duševního vývoje na výklad vývoje jazyka či řeči a předpokládají, že vývoj probíhá vždy v předpokládané posloupnosti jednotlivých stadií, i když každý jedinec dosáhne jednotlivých mezníků různě rychle (srov. Slančová, 2008a, 2008b; Saicová Římalová, 2013). Proto je podle Saicové Římalové i jedno typicky se vyvíjející dítě pokládáno za reprezentanta obecnějších tendencí. Pro interpretaci záznamů není podstatný věk, ve kterém si dítě určitý jev osvojí, ale posloupnost, s jakou osvojování jednotlivých jevů postupuje. Saicová Římalová doporučuje při případném zobecňování výsledků nepolevit v ostražitosti a výsledky ověřit na větším počtu dětí a za využití i jiných metod.

Děti jsou v rámci výzkumu sledovány každodenně. Pro objektivizaci sledovaných parametrů byly také nahrávány kamerou v přirozeném prostředí při komunikaci s matkou. Laheyová (1988) doporučuje vystřídat alespoň tři základní kontextové situace po dobu jedné videonahrávky (volná hra, práce s knihou a povídání si o rodinných událostech). Tyto tři základní kontextové situace byly tedy voleny při každé videonahrávce. Metodologie sběru videomateriálu je analogická metodě užívané výzkumnou skupinou vedenou D. Slančovou při zkoumání osvojování si slovenštiny slovensky hovořícími dětmi (srov. Slančová, 2008a, 2008b; Kapalková a kol., 2010). Přestože badatelé obvykle volí vyšší frekvenci sběru videozáznamů, často jedenkrát týdně jednu hodinu, v rámci výzkumu D. Slančové se prokázalo, jaký rozsah videonahrávky je vhodný ke zpracování daných témat a k minimalizaci zátěže pro rodinu. Jedná se o hodinovou nahrávku komunikace matky s dítětem, realizovanou jedenkrát měsíčně.

Metoda videozáznamu musí vždy počítat s efektem pozorovatele. Paradox pozorovatele je v našem případě minimalizován tím, že nahrávání je dlouhodobé a děti si na přítomnost kamery zvykly. Nahrávky jsou pořizovány nejbližšími členy rodiny. Ovlivnění vlastní komunikace osobou, která pořizuje záznam, je tedy minimální, což je zcela zásadní pro zkoumání raných stadií osvojování si jazyka. Většina badatelů používajících metodu videonahrávek nikdy neuveřejňuje tento typ záznamů, protože zveřejnění s sebou nese výrazné narušení soukromí rodiny.

Stejnou metodu využila Saicová Římalová (2013), která navíc metodu videozáznamu doplnila o deníkové záznamy matky. Tato kombinace videonahrávky s deníkovými záznamy umožňuje podle našeho názoru jedinečný a efektivní způsob sběru dat. Deníkové záznamy tedy tvořily podstatnou část našeho výzkumu, protože umožňují zaznamenat jevy, které se ve videonahrávkách neobjeví. Zápis se soustředil především na záznam gramatických jevů v celé jejich šíři (osvojování si pádových koncovek jmen, časování sloves, použití vidových předpon, výskyt slovesných časů…). Vhodnost vyhodnocení zápisů v aktuální situaci byla posléze korelována při opakovaném sledování videozáznamů, abychom se vyhnuli nebezpečí, že dětský projev nebude vlivem aktuálně probíhající situace správně vyhodnocen.

Všechny výzkumy osvojování si jazyka dítětem jsou vždy ovlivněny vybraným teoretickým přístupem a metodologií získávání dat. Longitudinální výzkumy bývají obecně pokládány za velmi náročné, což typicky vede k omezení počtu zkoumaných osob (Saicová Římalová, 2013). Mezi práce, které analyzují osvojování si jazyka dítětem a vycházejí při tom ze sledování malého počtu dětí (jednoho až deseti), lze zařadit: Ohnesorg, 1948a, 1948b; Halliday, 2006; Slančová, 2008a, 2008b; Fečková-Kapalková, 2002; Saicová Římalová, 2013. Nevýhody tohoto přístupu popisuje Saicová Římalová (2013). Vzhledem k faktu, že badatelé často sledují své vlastní děti nebo děti ze svého blízkého okolí, zkoumaný vzorek bývá vlastně téměř vždy nevyvážený co do regionálního rozvrstvení, vzdělání rodičů či pohlaví dětí. Saicová Římalová však upozorňuje, že i přes fakt, že nevyváženost vzorku bývá obvyklá, je nutné na ni brát ohled při zobecňování výsledků. Například chlapci mohou mít jiné složení slovní zásoby, dané spektrem jejich zájmů. Vliv může mít také pořadí dítěte mezi sourozenci, jazykové okolí dítěte nebo sociální rozložení vrstevníků, se kterými se dítě stýká.

Ani v našem případě se této nevyváženosti nevyhneme. Sledováni jsou dva chlapci, bratři, děti rodičů s vysokoškolským vzděláním, žijící v Brně. Žádný z nich nemá smyslové nebo tělesné postižení. Vývoj řeči lze u chlapců považovat za typický, mladší chlapec v předškolním věku docházel na logopedii z důvodu úpravy artikulace dvou hlásek. Výhodou tohoto kvalitativního přístupu podle Šolcové (2011) zůstává možnost porozumět sledovaným jevům do hloubky v celé jejich komplexnosti. Fečková-Kapalková (2002) považuje tento přístup za nejvíce reprezentativní co do komplexnosti ve srovnání se vzorky řeči získanými jinými metodami.

2.1.3 Analýza výzkumných dat

Při přepisu dětské řeči můžeme volit mezit snahou o co největší přesnost zápisu zvukové podoby dětských projevů, a použít tedy metodu fonetické transkripce, nebo využít obvyklý pravopisný systém jazyka, doplněný poznámkami. Systém CHILDES vychází s jistými úpravami z obvyklého pravopisu.[5] Řídili jsme se pravidly transkripce spontánní řečové produkce, stanovenými Margaret Laheyovou. Každá výpověď dítěte a každá výpověď rodiče orientovaná na dítě byla zaznamenávána na papír rozdělený čarou. Na pravou stranu byly zapisovány výpovědi dítěte, na levou výpovědi matky či jiných osob a kontext situace. Osoby byly označovány začátečními písmeny. Zapisovali jsme činnost, která probíhala současně s výpovědí dítěte, a zapisovali jsme ji tak, aby bylo patrné, zda činnost předcházela výpověď dítěte, provázela ji či následovala po ní. Speciálními značkami jsme označovali konec rozhovoru, přerušení rozhovoru, opravu nebo změnu výpovědi dítětem či přesné opakování vlastní výpovědi.

Výběr sledovaných jevů bylo nutné poměrně úzce vymezit. Vzhledem k potřebám této monografie byly sledovány především gramatické kategorie řeči, a to pomocí morfologické analýzy. Uvědomujeme si, že metodou videozáznamu je obtížné zkoumat málo frekventované jevy a je rovněž možné, že některé jevy nemusejí být zachyceny vůbec. Proto byly informace získané metodou videozáznamu doplňovány pomocí deníkových záznamů matky. Ty totiž umožňují větší komplexnost při sběru materiálu, pokud jsou přesně definovány sledované jevy, což jsou v našem případě nově se objevující gramatické jevy a struktury. Při zachycování gramatických jevů jsme se snažili zaznamenat dvě fáze osvojení. Jednak období prvního výskytu určité gramatické kategorie v řeči a posléze i stadium plného osvojení, charakterizované výskytem daného gramatického jevu alespoň čtyřikrát po dobu jedné hodiny. Toto kritérium bylo formulováno Bloomovou a Laheyovou (1978) a využito například Fečkovou-Kapalkovou (2002). Pokud se daný gramatický jev v rámci videonahrávky neobjevil s dostatečnou frekvencí výskytu, ale v rámci deníkových záznamů matky dosáhl kritéria produktivity, tj. byl přítomen v 80 % výpovědí, byl také považován za osvojený. Vzhledem k tomu, že dítě může stejnou formou vyjadřovat různé významy, nevycházeli jsme z pouhého výskytu sledované formy, ale potvrzení ovládnutí cílové formy jsme vždy korelovali s analýzou významu sdělení. Výsledky zkoumání jsou potom sumarizovány pro každé stadium vývoje řeči do oddílu s názvem *Gramatika*. Tam jsou jednak shrnuty poznatky jiných autorů lingvistů a také výstupy z našeho výzkumu. Vzhledem k limitům kvalitativního výzkumu metodou případové studie dvou chlapců je nutné brát vývojové mezníky stanovené pro každé jednotlivé stadium vývoje řeči pouze jako orientační.

---

[5] Pro přepis nahrávek bývá často využíván systém CHILDES (srov. www.psy.cmu.edu). Tento systém je poměrně rozšířený, využila jej již ve svých výzkumech Fečková-Kapalková (2002), Slančová (2008a, 2008b), Saicová Římalová (2013) a další.

Literatura:

BLOOM, Paul. (2015) *Jak se děti učí významu slov*. Přeložil Jan CHROMÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. 294 s. ISBN 978-80-246-3095-3.

DOLEŽÍ, Linda. (2009) *Analýzy dětských jednoslovných a raných víceslovných promluv*. In: PETRŮ, Marek et al. (eds) Struny mysli. Kognice 2007. Ostrava: Montanex, 2009. s. 246–257. ISBN 978-80-7225-302-9.

DOLEŽÍ, Linda. (2014) *Reduction and elaboration in Czech coordinate structures: An elicted imitation task.* In: VESELOVSKÁ, Ludmila a JANEBOVÁ, Markéta (eds): Complex visibles out there. Proceedings of the Olomouc linguistics colloquium 2014: language use and linguistic structure. Olomouc: Univerzita Palackého, 2014. s. 387–400. ISBN 978-80-244-4385-0.

DOLEŽÍ, Linda. (2017) *Hrajeme si s říkankami*. Metodická příručka. Praha: Národní institut pro další vzdělávání, 2017. 17 s. [cit. 2019-01-04]. ISBN 978-80-7578-003-4. Dostupné z: http://cizinci.nidv.cz/wp-content/uploads/2016/09/Hrajeme_si_s_rikankami. _Metodicka_prirucka. _Linda_Dolezi. _2017.pdf

FEČKOVÁ-KAPALKOVÁ, Svetlana. (2002) V*ytvorenie modelu vývinu jazykových schopností po slovensky hovoriacich detí na základe Laheyovej teórie*. Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského, 2002. 117 s.

HALLIDAY, Michael Alexander Kirkwood. (2006): *The Ontogenesis of Dialogue*. In: J. Webster (ed.): Collected Works of M.A.K. Halliday. Vol. 4. The Language of Early Childhood. London, Continuum, 2006, s. 227–250.

HORŇÁKOVÁ, Katarína a kol. (2009) *Jak mluvit s dětmi: od narození do tří let*. Praha: Portál, 2009. 168 s. ISBN 978-80-7367-612-4.

JAKOBSON, Roman. (1969). *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1969. 142 s.

KADLECOVÁ, Anna a kol. (2014) Identifikace konstituentů kompozit u předškolních dětí. *Naše řeč*, 2014, 97 (3), 146–165. ISSN 0027-8203.

KAPALKOVÁ, Svetlana a kol. (2010) *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku.* Bratislava: Slovenská asociácia logopédov, 2010. 110 s. ISBN 978-80-89113-83-5.

LAHEY, Margaret. (1988) *Language disorders and language development*. 2nd ed. New York: Macmillan Publishing Company, 1988. 535 s. ISBN 0-02-367130-0.

OHNESORG, Karel. (1948a) *Fonetická studie o dětské řeči*. 1. vyd. Praha: Filosofická fakulta University Karlovy, 1948. 178 s.

OHNESORG, Karel. (1948b) *O mluvním vývoji dítěte*. 1. vyd. Praha: Jednota čs. matematiků a fysiků, 1948. 67 s.

OHNESORG, Karel. (1959) *Druhá fonetická studie o dětské řeči*. 1. vyd. Praha: SPN, 1959. 161 s. Spisy Filosofické fakulty University v Brně; č. 57.

ONDRÁČKOVÁ, Zuzana. (2010). *Komparatívny výskum detskej lexiky*. [online]. Prešov: Prešovská univerzita, 2010. 249 s. [cit. 2018-04-04]. ISBN 978-80-555-0166-6. Dostupné z: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Ondrackova1

OWENS, Robert E. (2016) *Language development: an introduction*. 9th ed. Boston: Pearson, 2016. 642 s. ISBN 978-0-13-381036-3.

PAČESOVÁ, Jaroslava. (1968) *The development of vocabulary in the child*. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1968. 258 s. Spisy University J. E. Purkyně v Brně. Filosofická fakulta; č. 129.

PAČESOVÁ, Jaroslava. (1975) *Ontogeneze fonologického a gramatického systému u dítěte*. Brno: Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně v Brně, 1975. 50 s.

PODHAJECKÁ, Katarína. (2009) *Sémantické kategórie predmetnosť a činnostnosť v ranej ontogenéze reči dieťaťa.* In: Varia XVIII: zborník plných príspevkov z XVIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Prešov – Kokošovce – Sigord 3.–5. 12. 2008) [online]. Prešov: Prešovská univerzita, 2009, s. 549–564. [cit. 2018-04-04]. Dostupné z: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Olostiak1/subor/57.pdf

PRŮCHA, Jan. (2011) *Dětská řeč a komunikace: poznatky vývojové psycholingvistiky*. Praha: Grada Publishing, 2011. 200 s. ISBN 978-80-247-3603-7.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. (2013) *Když začínáme mluvit: lingvistický pohled na rané projevy česky hovořícího dítěte*. Varia sv. 17. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2013. 217 s. ISBN 978-80-7308-482-0.

SEIDLOVÁ MÁLKOVÁ, Gabriela a SMOLÍK, Filip. (2014) *Diagnostika jazykového vývoje: diagnostická baterie pro posouzení vývoje jazykových znalostí a dovedností dětí předškolního věku: testová příručka*. Praha: Grada Publishing, 2014. ISBN 978-80-247-4239-7.

SLANČOVÁ, Daniela. (2008a). *Úvod. Východiská výskumu detskej reči v slovenčine*. In: Štúdie o detskej reči. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Daniela SLANČOVÁ (Ed.) [online]. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta 2008, s. 10–28. ISBN 978-80-555-1307-2. [cit. 2019-01-04] Dostupné z: https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Slancova3/subor/Slancova.pdf

SLANČOVÁ, Daniela. (2008b). *Pragmatické funkcie vo vývine rečovej činnosti (v prvých osemnástich mesiacoch života dieťaťa).* In: Štúdie o detskej reči. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Daniela SLANČOVÁ (ed.) [online]. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta 2008, s. 67–120. ISBN 978-80-555-1307-2. [cit. 2019-01-04] Dostupné z: https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Slancova3/subor/Slancova2.pdf

SMOLÍK, Filip a SEIDLOVÁ MÁLKOVÁ, Gabriela. (2014) *Vývoj jazykových schopností v předškolním věku*. Vyd. 1. Praha: Grada Publishing, 2014. 248 s. ISBN 978-80-247-4240-3.

SMOLÍK, Filip a kol. (2017) *Dotazník vývoje komunikace DOVYKO II: dotazník pro diagnostiku jazykového vývoje ve věkovém rozmezí 16 až 30 měsíců. Příručka a normy*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2017. 71 s. ISBN 978-80-7308-753-1.

SMOLÍK, Filip. (2002) Osvojování českých slovesných tvarů v raném věku. *Československá psychologie*. 2002, 46, (5) s. 450–461.

SMOLÍK, Filip. (2006) Časná znalost jazyka: Vývoj receptivních znalostí jazyka v prvních dvou letech života. *Československá psychologie*, 50 (3), s. 238–250.

SMOLÍK, Filip. (2007) *Teoretické přístupy k osvojování gramatiky*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007. 51 s. ISBN 978-80-7041-082-0.

ŠOLCOVÁ, Iva. (2011) Metodologické poznámky k longitudinálním studiím. *Československá psychologie*, 2011, 55 (4), s. 374–380. ISSN 0009-062X.

ŠOLTYS, Otakar. (1986) Ke vztahu predikace a centrace. *Slovo a slovesnost*, 1986, 47 (1), s. 1–15. ISSN 0037-7031.

VOTAVOVÁ, Klára a SMOLÍK, Filip. (2010) Diagnostika rané slovní zásoby rodičovskými dotazníky: přehled a pilotní studie. *Československá psychologie*, 2010, 54 (3), s. 301–313. ISSN 0009-062X.

3 Oblasti použití

Tato monografie shrnuje informace o každém vývojovém stadiu řeči a vývoji neverbální komunikace od narození dítěte do tří let věku.

Cílem této publikace je podrobně informovat odbornou veřejnost o raném vývoji řeči dětí od narození do tří let věku. Stejně jako si zdravé děti do tří let osvojí naprostou většinu orálně motorických dovedností potřebných pro příjem potravy, osvojí si i většinu základních sémantických, gramatických i syntaktických zákonitostí řeči. Po třetím roce věku se děti to, co si dosud osvojily z obsahové stránky řeči, učí kombinovat, učí se vyprávět. Prochází stadiem rané narace a posléze již dospívají ke komplexnějšímu vyprávění.

Dětí, které nemluví vůbec ve třech nebo čtyřech letech či později, poslední dobou v logopedických ambulancích přibývá. Ať už se jedná o děti s opožděným vývojem řeči, s vývojovou dysfázií, se symptomatickými poruchami na podkladě mentálního nebo smyslového postižení nebo o děti s poruchami autistického spektra (PAS), vždy je přínosné připravit pro každé dítě program na míru podle „zóny jeho nejbližšího vývojového stadia řeči". Tento termín zavedl ruský psycholog Lev Semjonovič Vygotskij pro vyjádření vzdálenosti mezi aktuální úrovní výkonu dítěte a jeho potenciální vývojovou úrovní. Při terapii se nikdy nevyplácí opomíjet zásadu vývojovosti. Smyslem této knihy je tedy poskytnout terapeutům dostatek informací, aby tuto zásadu mohli dodržet s dostatečnou erudicí. Aby byli schopni terapeuticky ovlivňovat ty kategorie řeči, které jsou dětem vývojově nejbližší, a tudíž nejjednodušší. Tím, že na dítě nebudou kladeny příliš vysoké nároky, ale budou jim zadávány jen úkoly, které dokážou zvládnout, bude zajištěno, že děti budou mít pocit úspěchu a budou motivovány pokračovat v práci, dále rozvíjet svoji řeč.

Abychom terapeutům pomohli prostřednictvím podrobné diagnostiky stanovit krátkodobé a dlouhodobé cíle terapie, plánujeme posléze vydat orientační vývojové škály řeči. Pomocí diagnostických škál pro každé vývojové stadium řeči bude poté možné vyhodnotit aktuální úroveň řeči dítěte. Na základě získaných informací zjištěných při orientační diagnostice bude možné komplexněji přispět ke včasnému započetí terapie u dětí s rizikem vzniku narušení komunikační schopnosti, a to na základě stanovení přesného krátkodobého plánu terapie.

Hlavními cíli rané logopedické intervence jsou včasná identifikace dětí s rizikem vzniku narušení komunikační schopnosti a poskytnutí adekvátní logopedické a speciálně pedagogické péče, čímž předcházíme potenciálním problémům v pozdějším věku.

Hlavními cíli intervence u starších dětí s postižením či narušenou komunikační schopností, jejichž řeč odpovídá svým obsahem raným stadiím vývoje řeči typicky se vyvíjejících dětí, je identifikace silných a slabých stránek v komunikaci každého dítěte a stanovení optimálního individuálního terapeutického plánu. Čím dříve se podaří zahájit intervenci a využít plasticitu nervového systému dítěte, tím větší může být šance na úspěch.

Terapie

Při terapii dětí raného věku, dětí se specificky narušeným vývojem řeči obvykle kombinujeme přirozený kontext terapie se strukturovanou interakcí, přičemž upřednostnění jednoho z kontextů posuzujeme individuálně, podle stavu dítěte.

Vždy by měly být naplánovány fáze interakce. Koncentrovanou, řízenou činnost střídáme s uvolněním při hře. Rodič i během fáze uvolnění a přirozeného kontextu používá komunikační strategie, jež vedou k efektivnějšímu dosažení cílů terapie.

Podmínkou kvalitní terapie je stanovení dlouhodobých a krátkodobých cílů terapie. Dlouhodobé cíle stanovujeme pro dobu následujícího půl roku. Jedná se o kvantifikovatelné vyjádření objemu gest či konkrétní délky výpovědi, jichž bychom chtěli díky terapii dosáhnout. Mezi krátkodobé cíle mohou patřit přesně stanovené konkrétní cíle z hlediska obsahu, formy nebo pragmatiky řeči. Mohou to tedy být jednoznačně definované sémantické, gramatické či syntaktické kategorie řeči, které máme v plánu dítě v následujícím období naučit. Nikdy bychom neměli chtít plnit současně příliš mnoho cílů. Pro dítě malé, postižené nebo s těžce narušenou komunikační schopností je obzvláště důležité učit se po malých krocích. Výrazně efektivnější se jeví stanovení pouze jednoho či dvou krátkodobých cílů pro období následujících dvou či čtyř týdnů. V tomto období se soustředíme pouze na ten konkrétní cíl, který jsme si definovali. V jeho rámci připravujeme co největší množství variant cvičení. Za velmi přínosnou pokládáme vlastní aktivitu rodičů dítěte, při níž rodiče vymýšlejí a sestavují další vlastní cvičení na procvičení stanoveného cíle až do doby jeho plného zvládnutí.

Smysl cílů, které terapeut stanovil jako hlavní, je poté důležité podrobně vysvětlit rodičům dítěte. Seznam možných krátkodobých cílů je uveden pro každé vývojové stadium řeči. Terapeut tyto cíle konkretizuje a modifikuje pro každé jednotlivé dítě individuálně.

Při výběru cílů je důležité, aby terapeut volil tyto cíle v interakci s rodiči dítěte. Je možné, že přednost mohou mít i jiné cíle, například cíle modifikující problematické chování dítěte. Důležité je analyzovat celkovou situaci dítěte a rodiny a cíle volit se souhlasem, plným pochopením, přijetím a akceptováním stanovených cílů rodiči. Tento konsenzus je základním kamenem kvalitní vzájemné spolupráce, na níž je založena efektivita terapie.

Všechny metody a komunikační strategie, jež terapeut rodiči doporučuje, mu názorně předvede, podle možností s rodičem procvičí a zapíše. Role rodiče v procesu terapie dítěte se specificky narušenou komunikační schopností je naprosto zásadní. Od jeho schopnosti efektivně s dítětem pracovat v domácím prostředí se odvíjí efektivita terapie.

Postupy používané v přirozeném kontextu terapie

V terapii je možné strukturované interakce doplňovat komunikačními strategiemi využívanými v přirozeném kontextu zájmových aktivit dítěte, při hře a denních rutinách. Základem je schopnost rodiče modelovat svoji řeč tak, aby působila stimulujícím způsobem na vývoj komunikačních schopností dítěte.